

Vznik jerů

= praslovanské redukované samohlásky spjaté opozicí přední : zadní a označované zpravidla jako měkký jer (**ь**) a tvrdý jer (**ѣ**).

(1) **ь** se v psl. vyvinul z ie. ***ĩ**: např. **dьнѣ* ‘den’ (srov. lat. *nun-dñn-ae* ‘trh’, doslova ‘trhový, tj. devátý den’), a **ѣ** z ie. ***ũ**, např. **тѣчѣ* (srov. lat. *mũscũs* téhož významu);

(2) v deklinačních koncovkách:

-ь < bsl. *-im < ie. *-m̃ (po souhláskách), v důsledku psl. zákona otevřených slabik po zániku koncového *-m, srov. akuz. sg. mask. n-kmenů *kamenь* (< **kamenim* < **kamenm̃*),

-ѣ (a) regulérně < *-ōn/*-ōm, např. gen. pl. **вѣлкѣ* ‘vlků’ (srov. ř. gen. pl. se členem τῶν λύκων [tōn lykōn] tv.);

(b) ne zcela regulérně v koncovkách nom. a akuz. sg. o-kmenů mask.; je sice nom. i akuz. sg. **вѣлкѣ* s nominativem z původního *-os a s akuzativem z původního *-om, obě homofonní psl. koncovky tedy dobře odpovídají lat. -us a -um, srov. *lupus* a *lupum* se změnou předkoncovkového -o- > -u-,

ale o-kmeny neutra mají za *-om koncovku -o, např. *město* (nikoli tedy ***městѣ*) a s-kmeny neutr. za *-os rovněž koncovku -o, např. *slovo* (nikoli tedy ***slovѣ*).

Kromě etymologických jerů se už v protobaltském období vyvinuly vsuvné *ĩ* a *ũ* doprovázející původní slabikotvorné *ŕ, ʃ, m̃, ŋ*, tedy *ĩr, ũr, ʃl, ũl, ʃm, ũm, ʃn, ũn*; někdy se jim říká nepravé jery. V rekonstrukcích příslušných psl. slov se obvykle užívá grafiky *ьr, ѣr, ьl, ѣl, ьm, ѣm, ьn, ѣn* (někdy psáno též *ʳ, ʳ̃, ʲl, ʲl̃, ʲm, ʲm̃, ʲn, ʲñ*):

např. **ььrба*, **гььrdlo*, **ььлкѣ*, **дььлгѣ*, i když nejde o jery etymologické. Jakožto vsuvné (svarabhaktické) samohlásky vstupující mezi souhlásku a původní

slabikotvornou likvidu nebo nazálu se chovají vývojově jinak než jery etymologické.

V souvislosti se zákonem otevřených slabik vznikaly v pozdně psl. výpůjčkách tzv. neetymologické jery, které měly otevřít slabiky v příslušném cizím slově zavřené;

např. stsl. *olьtar'ь* 'oltář, kněžiště' z lat. *altāre* 'oltář',
psalъmъ 'žalm' z ř. *ψαλμός* [psalmos] téhož významu,
mъnasъ 'hřivna' z ř. *μνᾶς* [mnas] (tvaru gen. sg. nebo akuz. pl. substantiva *μνᾶ* [mna] 'mince') atp.

Rozdíly ve výsledcích vokalizace jerů:

Tyto procesy byly zahájeny na samém konci psl. období a přispěly k nářečnímu štěpení praslovanštiny.

Před zánikem v pozdní praslovanštině se jery v tzv. pozici napjaté, tj. před *j*, na větší části slovanského areálu prodlužovaly, a to *ь > i* a *ь > y*, např. **dobrъjь > *dobryjь*, **prъtъje > *prõtije*; v češtině nastala navíc v těchto případech kontrakce, např. *dobrý*, stč. *prútie*, nč. *proutí*.

Jery se někdy pokládají za samohlásky redukované („kratší než krátké“), ale jindy se tato jejich kvantitativní charakteristika neuznává. V každém případě koncem psl. období, kdy se začala krácením délek v některých pozicích obnovovat ve vokalismu opozice dlouhá : krátká, dostávaly se jery do systémové izolace, protože se nemohly do této opozitní soustavy zapojit; důsledkem je jejich vytlačení ze systému; v literatuře se objevuje pod názvem zánik a vokalizace jerů.

Tyto fonologické procesy proběhly podle tzv. Havlíkova pravidla, formulovaného zprvu pro češtinu, ale platného ve svém obecném znění pro všechny slovanské jazyky.

Havlíkovo pravidlo (v jedné z klasických formulací): V souvislé řadě slabik s jery zanikaly jery v lichých, tzv. slabých pozicích (počítáno od konce k počátku slov) bez náhrady, kdežto v sudých, tzv. silných pozicích, se vokalizovaly, tj. byly nahrazeny některými z krátkých samohlásek.

Tyto obecně sl. procesy záleží – podle klasické fonologické teorie – ve „ztrátě slabičnosti jako důsledku transformace dvou slabém v jednu slabiku“; zahájeny byly v 10. stol. (tak i na našem území) a dovršeny na přelomu 12.–13. stol. (tak na strus. teritoriu). Konkrétními výsledky vokalizace jerů se slovanské jazyky zčásti mezi sebou odlišují.

a) do češtiny se oba j. vokalizovaly v **e**:

např. psl. **dъ²nъ¹* (doložené v této podobě v stsl.) > *den* (srov. ale srb., ch. *dân*),
psl. **sъ²nъ¹* (‘spánek, sen’, doložené v této podobě v stsl.) > *sen* (srov. ale vsl.
a mk. *son*, b. *sǎn*, srb., ch. *sǎn*).

b) slk. **ъ > o, a/ řidčeji e**; **ь > e, řidčeji o, a**: **mъchъ* > *moch/ mach*, **sъnъ* > *sen*;
**dъnъ* > *deň*, **orъlъ* > *orol*

c) luž. **ъ > e, o**; **ь > e** (hl. i ě, dl. i 'a): dl. *moch*, luž. *soń*; **dъnъ* > hl. *dzeń*, dl. *zeń*

d) p. **ъ > e**; **ь > e**: *mech*, *dzień*

e) vsl. **ъ > o**; **ь > e**: *son*; r. ukr. *den'*, br. *dzen'*

f) jsl.: b. **ъ > ǎ**; **ь > e**: *sǎn*, *den*

mk. **ъ > o**; **ь > e**: *son*, *den*

srb. ch. **ъ > a**; **ь > a**: *san*, *dan*

sln. **ъ, ь > e, a**: *pes*, *mah*

Byla-li souvislost řady slabik s jery přerušena slabikou s jinou samohláskou, byl jer před ní (vlastně za ní při počítání „proti proudu řeči“) jakoby znovu v pozici první, jako lichý/slabý tedy zanikl, např. **kъ¹nędzъ¹* (pův. ‘kníže’) > *kněz*.

Pravidelnost zániku a vokalizace jerů je někdy porušena analogií; např. z **domb³čb²k¹* vzniklo očekávané *domček* v stč. (a v slk.), ale v nové češtině analogií podle regulérního *e* ze silného/sudého jeru mezi *m* a *č* v gen.sg. z **domb²čb¹ka* > *domečka* proniklo toto *e* i do nom., kde hláskoslovné oprávnění nemá: *domeček*.

Metateze (přesmyk) likvid

= fonologická změna, pravděpodobně způsobená praslovanskou tendencí k progresivní sonoritě slabik. Spočívá v odstranění praslovanských skupin ***TorT**, ***TolT**, ***TerT**, ***TelT** ve středu slova a skupin, ***orT**, ***olt** na začátku slova (T znamená jakoukoliv souhlásku).

(a) Na začátku slova za původní spojení *ort-*, *olt-* (resp. *art-*, *ált-*) je:

v jazycích jihoslovanských metateze likvidy a samohlásky a její dloužení v **a** (tedy /ā/) bez ohledu na původní intonaci, tedy **rat-**, **lat-**;

v jazycích severoslovanských je též vývoj jen za původní akut, kdežto za původní cirkumflex je metateze bez dloužení, tedy **rot-**, **lot-**;

např.

psl. (s akutem) **órmę* > č. *rámě*, *rameno*, slk. *rameno*, hl. *ramjo*, dl. *ramje*, p. *ramię*, br. dial. *ramjanó*, r. dial. *ramó* X b. *rámo*, sln. *rámo*;

psl. (s cirkumflexem) **ǫrvъnъ* > č. *rovn(ý)*, slk. *rovný*, hl. *runy*, dl. *rowny*, p. *równy*, br. *róŕny*, ukr. *rívnyj*, r. *róvnyj* X b. *ráven*, srb., ch. *rávan*, sln. *ráven*;

psl. (s akutem) **ólkomъ* > č. *lakomý*, slk. *lakomý*, luž. *lakomy*, p. *lakomy*, r. *lakómyj*, ukr. *lakómyj* X b. *lákóm*, mk. *lakom*, srb., ch. *lâkom*;

psl. (s cirkumflexem) **ǫlkъtъ* > č. *loket*, slk. *laket'*, hl. *lochc'*, dl. *lokś*, p. *lokiec'*, br. *lókac'*, ukr. *líkot'*, r. *lókot'* X b. *lákăt*, srb., ch. *lâkat*, sln. *lâket*

(b) Uvnitř slova je za původní sekvenci *-tort*, *-tolt-* (resp. *-tárt-*, *-tált-*), *-tert-*, *-telt-*:

(α) metateze a dloužení vokálu v jihoslovanských jazycích a ve skupině č. – slk., tj. **-trat-, -tlat-, -trět-, -tlět-**:

např. **gordъ*, **golva*, **bergъ*, **melko* > č. *hrad*, *hlava*, *břeh* (< stč. *břěh*), *mléko* (< pč. **mlěko*), b. *grad*, *glavá*, *brjág* (< *brěgъ*), *mljáko* (< *mlěko*);

(β) metateze bez starého dloužení v západoslovanských jazycích. (bez č. a slk. a bez okrajů zsl. teritoria):

např. p. *gród*, *głowa*, *brzeg*, *mleko*;

(γ) tzv. **plnohlací** ve východoslovanských jazycích, srov. r. *górod*, *golová*, *béreg*, *molokó*;

(δ) bez metateze na okrajích zsl. teritoria, srov. plb. *korvo* × č. *kráva*, p. *krowa*, r. *koróva* aj.